

Die Teilungen Polen-Litauens. Inklusions- und Exklusionsmechanismen – Traditionsbildung – Vergleichsebenen, hrsg. v. Hans-Jürgen Bömelburg, Andreas Gestrich, Helga Schnabel-Schüle, Osnabrück, fibre Verlag 2013, ss. 416, ISBN 978-3-938400-64-7.

Powstała jako owoc zorganizowanej we współpracy uniwersytetów w Trewirze i Gießen oraz Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie konferencji młodych naukowców publikacja zawiera studia, w których rozbiory Rzeczypospolitej (a konkretnie ich krótko- i długofalowe skutki) ujęte są z perspektyw, których nie można nazwać ani tradycyjnymi, ani zupełnie nowymi. Po pewnej fazie przygotowawczej mają jednak szansę się upowszechnić jako istotne, obiecujące pod względem materiałowym i interpretacyjnym sposoby patrzenia na sprawę rozbiorów. Miejmy nadzieję, że w dużej mierze przyczyni się do tego także recenzowany tom.

Po pierwsze, chodzi o procesy włączania i wykluczania, które rozpatrywane pod kątem społeczno-historycznym oraz kulturowo-historycznym, a także w kontekście środowiska życia indywidualnych jednostek wykraczają daleko poza tradycyjnie poruszaną kwestię dostosowania do nowej sytuacji mieszkańców zagarniętych przez zaborców terenów Rzeczypospolitej. Taki punkt widzenia reprezentowany jest konsekwentnie od ponad dekady przede wszystkim w Trewirze, przy czym przypadek polsko-litewski ujmowany jest w europejskim, częściowo porównawczym kontekście¹. Ta perspektywa zajmuje w recenzowanym tomie centralne miejsce.

Kontekst europejski stanowi jednak drugi istotny aspekt. Nawiązując do impulsów danych przede wszystkim przez Klausa Zernacka oraz Michaela G. Müllera w latach osiemdziesiątych, a także kontynuując stanowiska wydawców publikacji, chodzi o to, aby rozbiory oceniać jako wydarzenie (oraz proces) ogólnoeuropejskie, rekontekstualizując je, uwolnić od wcześniejszego, regionalnie ograniczonego punktu widzenia, rozpowszechnionego wśród historyków niemieckojęzycznych, polegającego na traktowaniu rozbiorów jako fenomenu tylko z zakresu historii Polski lub ewentualnie Europy Wschodniej (bądź Środkowo-Wschodniej). Okazuje się bowiem, że proces rozbiorów oraz jego skutki wyznaczają strukturalny, polityczny oraz dyplomatyczny przełom w historii Europy, zwłaszcza jeśli chodzi o modele postępowania oraz mechanizmy utrzymania równowagi sił w całej Europie, a także w jej poszczególnych częściach, motyw, który pojawia się również we wprowadzeniu wydawców tomu. Ponadto – jako że poza podkreśleniem tej kwestii we wprowadzeniu historia dyplomacji oraz „klasyczna” historia polityki odgrywają w tomie rolę jedynie drugorzędna – procesy i strategie społecznego włączania i wykluczania na terenie zaborów, jako „paradygmatycznie istotne”, okazują się pod względem metodycznym i interpretacyjnym modelowymi przykładami społecznej akulturacji, integracji i dezintegracji, tworzenia się elit, asymilacji, a także powstawania tożsamości zbiorowej w Europie

¹ Por. np. tom: *Fremde Herrscher – fremdes Volk. Inklusions- und Exklusionsfiguren bei Herrschaftswechseln in Europa*, hrsg. v. Helga SCHNABEL-SCHÜLE, Andreas GESTRICH, Frankfurt am Main 2006, który zapoczątkował w Trewirze nową serię „Inklusion/Exklusion. Studien zu Fremdheit und Armut von der Antike bis zur Gegenwart”, wydawaną przez wydawnictwo Peter Lang we Frankfurcie nad Menem.

końca XVIII i początku XIX w. W szczególności ma to związek z tym, że w wyniku zmiany rozkładu władzy na terenie zaborów dochodziło do zderzania się ze sobą zupełnie odmiennych systemów politycznych, stylów życia, tradycji, struktur społecznych, idei i ideologii, któremu towarzyszyły w dodatku rozmaite symptomy „niezrównoważonego rozwoju”.

Trzecim kluczowym aspektem – mimo że naprawdę centralną rolę odgrywa zaledwie w kilku artykułach – jest zatem podejście porównawcze. Pod tym względem warto spojrzeć na cały tom jako na jedną całość, tym bardziej że w znacznym stopniu udało się zachować spójność między poszczególnymi artykułami – zarówno jeśli chodzi o ich tematykę, jak i pod względem zachowywania współgrających ze sobą punktów widzenia. Jedyne Hans-Jürgen Bömelburg w systematyczny sposób porównuje w swoim tekście trzy zaborcy, nawiązując tym samym do swoich dotychczasowych studiów. W większości artykułów obecny jest jednak przynajmniej porównawczy rys dotyczący analizowanego zaboru lub regionu, ale ogólnie rzecz biorąc, porównywanie zaborów w kontekście europejskim stanowi w tomie jedynie tło. W myśl podejścia porównawczego autorzy skupili się bowiem o wiele bardziej na punktach wspólnych, różnicach i podobieństwach między poszczególnymi zaborcami, zaborami, regionami i okresami.

Publikację otwiera obszernie wprowadzenie, w którym wydawcy objaśniają kwestie kluczowe oraz snują rozważania na temat rozbiórów Rzeczypospolitej jako jednego z elementów przemian strukturalnych na terenie Europy. Tom zawiera następnie dwa artykuły historiograficzne, które poza tematyką „budowania tradycji” jedynie pośrednio poruszają centralne dla publikacji problemy. Markus Krzoska w wyczerpującym tekście dotyczącym historiograficznej interpretacji rozbiórów, zarówno w historii państw zaborców, jak i w polskiej historiografii, w niezwykle interesujący sposób podsumowuje fundamentalne podejścia najważniejszych autorów, szkół i tradycji, łącząc wskazaną zwięzłość oraz dokładność. Do opisanej powyżej tematyki nawiązuje również artykuł Matthiasa Berelkowskiego, w którym autor analizuje interpretacje rozbiórów opracowane przez Richarda Roeppla oraz Jakoba Caro. Tekst zawiera także szczegółowe biografie obydwu niemieckojęzycznych historyków XIX w.

Dominik Collet kontynuuje swoje badania dotyczące klęski głodu na początku lat siedemdziesiątych XVIII w. oraz jej politycznych implikacji w kontekście polityki państwa w sytuacji kryzysu, a także praktyki sprawowania władzy. Jego artykuł, w którym w przekonujący sposób analizuje znaczenie tego problemu w okresie poprzedzającym pierwszy rozbiór Polski, jako jedyny w całym tomie porusza przede wszystkim kwestię przygotowań do rozbiórów oraz ich przebieg (przy czym D. Collet koncentruje się na stronie pruskiej). Mimo że końcowe nawiązanie do kontekstu włączania i wykluczania może się wydawać nieco mechaniczne, niesie ze sobą niezwykle ważne, dotąd zaniebdywane lub dostrzegane jedynie wybiórczo perspektywy interpretacyjne polegające na łączeniu politycznego, społecznego i kulturowego aspektu rozbiórów z praktyką sprawowania władzy.

Kwestia ta, ujęta z kilku innych perspektyw, stanowi także motyw przewodni wspomnianego tekstu H.-J. Bömelburga. Przede wszystkim pod kątem społecznej, politycznej, kulturowej, a także rzecz jasna administracyjnej integracji zaanektowanych terenów oraz zamieszkującej je ludności autor bada strategię i praktyki rządów centralnych oraz administracji lokalnej w podporządkowanych prowincjach. Oprócz wielu konkretnie postawionych tez artykuł ma przede wszystkim charakter programowy, zwłaszcza że jego autor opowiada się za dotąd mało praktykowanym, systematycznym i symetrycznym porównywaniem poszczególnych zaborów bądź zaborców. W związku z tym nie dziwi fakt, że

H.-J. Bömelburg postanowił się skoncentrować (choć nie wyłącznie) na jednej ze „stron” procesu włączania i wykluczania, a mianowicie na rządzących i ich strategiach. Zrozumiałe jest także to, że autor posuwa się do niezbędnych uproszczeń dotyczących kilku kluczowych perspektyw (formowania się stereotypów na temat Polski bądź nowych prowincji oraz ich mieszkańców, pierwszych instytucji, integracji lokalnych elit z urzędnikami, linii konfliktu między lokalnymi elitami a państwowymi urzędnikami), tak aby można było sformułować podstawowe parametry komparacji oraz kilka tez. Programowy charakter artykułu nie oznacza jednak podawania uogólnień na podstawie przeprowadzonych dotychczas badań historycznych. Autor prezentuje także własne, precyzyjne i bardzo konkretne, choć tymczasowe wnioski, a także opiera się częściowo na samodzielnych analizach źródłowych, nie tylko w odniesieniu do rozwoju Prus Zachodnich, lecz także Galicji.

Andriy Portnov podejmuje próbę analizy procesu identyfikacji członków społeczeństwa ukraińskiego w okresie od pierwszego rozbioru do powstania listopadowego, a w kręgu jego zainteresowania znajdują się zarówno mieszkańcy zagarniętych terenów (przede wszystkim kulturalnie i społecznie elity lokalnych społeczności), jak i perspektywa urzędów. Kilkakrotnie użyta w tekście metafora „nacionalnej ślepoty imperialistycznej władzy centralnej” okazuje się jednak mało pomocna. Jedynie po części odzwierciedla analizowany problem z historycznego punktu widzenia, ponieważ właściwie w sposób normatywny każe zakładać, że aspekt etniczny stanowi istotną, jasną kategorię. A. Portnov porusza zatem pośrednio wiele kwestii, które skierowane są na interpretacje refleksji różnic kulturowych w kontekście etnicznym, zawartych w cytowanych fragmentach źródeł.

Viktor N. Gajdučik oraz Matthias Barelkowski wspólnie przedstawiają zarys rozwoju dwóch rosyjskich guberni na północno-wschodnim skraju byłej Rzeczypospolitej w ciągu pierwszych 60 lat po pierwszym rozborze. Mimo przekrojowego charakteru tekstu zawiera on także kilka punktów szczególnie podkreślonych przez autorów, które przynajmniej potencjalnie pozwalają na porównanie opisanych terenów z innymi zaborami, a także na dostrzeżenie nowych zależności (np. związku z problematyką galicyjską w kontekście wojny z 1809 r.). Należą do nich: przebieg przejmowania władzy, rosyjskie instytucje, polityka wyznaniowa oraz oświatowa, a także przełomowe wydarzenia z roku 1812 oraz 1830/1831. Ponadto często poruszane tematy, takie jak np. kampania napoleońska w Rosji lub skutki powstania listopadowego na wschodzie byłej Rzeczypospolitej, komentowane są przez autorów z naciskiem na nowe aspekty. Należy zauważyć, że uwzględnienie w szerokim zakresie nowych badań białoruskich wykracza daleko poza to, co przyjęło się dotychczas w publikacjach niemiecko- i polskojęzycznych.

Jednym z wielu aspektów łączących tekst V.N. Gajdučika i M. Barelkowskiego z pozostałymi artykułami jest wciąż powracające w książce pytanie o charakter nowo zaanektowanych prowincji jako pola eksperymentalnego lub też w późniejszym czasie jako wzoru dla centralnych części imperiów rozbiorników w kontekście reform i stosowanych w różnych dziedzinach środków (administracja, sądownictwo, polityka szkolnictwa oraz polityka wyznaniowa, urbanizacja itd.). Powyższe kwestie zajmują kluczowe miejsce także w spójnym tekście Danieli Druschel na temat wprowadzenia prawa habsburskiego na terenie Galicji. W sposób innowacyjny autorka nawiązuje do starszych badań m.in. Stanisława Grodzkiego. Temat główny traktowany jest tu jako aspekt integracji nowo stworzonego kraju z (także dopiero formującą się) monarchią habsburską. Autorka omawia przy tym nową kwestię interakcji między „starą” Galicją (1772) a Galicją Zachodnią (1795) pod względem odgrywania roli wzorca, a także kilkakrotnie porusza kwestię funkcji Galicji jako „motoru

reform” dla całej monarchii w wyżej opisanym sensie. Podobnie jak w pozostałych tekstach także tutaj skomentowana została rola języka w tym kontekście.

Zbieżne zależności przedstawione są także w artykule autorstwa Rolanda Struwego na temat instytucjonalizacji wymiaru sprawiedliwości w pruskich prowincjach po drugim i trzecim rozbiorze. Podobnie jak w innych tekstach należących do tomu także tu poruszane są kwestie, takie jak język i jego włączająca bądź wykluczająca w danym kontekście funkcja, problemy kontynuacji rozwoju pomimo cezury rozbiorów, charakterystyka warstwy nowych urzędników, udział polskich elit w jej formowaniu, a także problem stereotypów na temat Polski. Nieco przeszkadzać może tu pewna sprzeczność. Z jednej strony tematy i kategorie obecne we współczesnym dyskursie pruskim na temat nowych prowincji, takie jak czystość, spokój, porządek, w sposób charakterystyczny dla kulturalizmu zostały *implicite* zredukowane do praktyk różnicowania, dystansu oraz władzy. Z drugiej jednak strony autor w odniesieniu do pruskiej administracji wymiaru sprawiedliwości postawił następujące normatywne pytanie badawcze: „na ile dobrze lub źle bądź sprawiedliwie lub niesprawiedliwie funkcjonuje przyjęty system” (s. 358). Paradoks ten nie wpływa jednak zasadniczo ujemnie ani na podejście metodyczne, ani na ogólną wymowę artykułu.

Bernard Schmitt raz jeszcze podsumowuje temat obecności i roli polskiej szlachty w wojsku habsburskim i pruskim, dopasowując swoje dotychczasowe rozważania na ten temat² do profilu tomu. Dzięki temu w jego tekście można się dopatrzeć wielu powiązań z innymi artykułami. Rzecz ma się częściowo podobnie w przypadku tekstu Jörga Ganzenmüllera. Autor bazuje na niedawno ukończonej monografii o rosyjskiej polityce wobec szlachty na litewskich terenach zagarniętych przez zaborców³, ale omawia przede wszystkim przydatność oraz potencjał rozmaitych koncepcji socjologicznych i kulturoznawczych. W ten sposób kluczowe dla całego tomu pojęcia włączania i wykluczania zostały poddane krytycznej analizie oraz przedstawione na konkretnym przykładzie.

Innowacyjne znaczenie publikacji wiąże się z pytaniami, kontekstualizacją oraz interpretacjami zawartymi w zebranych w niej artykułach, nie zaś z nieco sztywną – choć zasadniczo uzasadnioną – poprawnością formalną, w myśl której autorzy konsekwentnie zastępują słowo „russisch” wyrażeniem „russländisch”, w starym niemieckim określeniu „polskie rozbiory” automatycznie dopatrują się utartych stereotypów oraz wzorców legitymizacji, a także w odniesieniu do wieku XVIII oraz początków wieku XIX bazują na pisowni zapożyczonej ze współczesnego języka białoruskiego. To, że na tej samej mapie Europy Wschodniej obok niemieckich nazw Kalisch, Brünn i Preßburg ostentacyjnie umieszcza się poprawne pod względem formalnym nazwy Mahilëu lub Mścislaŭ, doskonale uzmysławia, jak trudne (jeśli w ogóle możliwe) jest znalezienie dla tego regionu historycznie systematycznego oraz jednolitego rozwiązania. Powyższa uwaga krytyczna pokazuje jednak wyraźnie, że recenzowanemu tomowi nie można zarzucić żadnych naprawdę istotnych

² Bernhard SCHMITT, *Wie „Sand am Meer”. Der polnische Adel in den militärischen Bildungseinrichtungen der Teilungsmächte*, [in:] *Fremde Herrscher – fremdes Volk*, s. 333–358; idem, *Armee und staatliche Integration. Preußen und die Habsburgermonarchie 1815–1866. Rekrutierungspolitik in den neuen Provinzen: Staatliches Handeln und Bevölkerung*, Paderborn–München–Wien–Zürich 2007; idem, *Der Militärdienst und die Neuformierung adliger Eliten in den habsburgischen und preußischen Teilungsgebieten 1772–1830*, [in:] *Aufsteigen und Obenbleiben in europäischen Gesellschaften des 19. Jahrhunderts. Akteure – Arenen – Aushandlungsprozesse*, hrsg. v. Karsten HOLSTE, Dietlind HÜCHTKER, Michael G. MÜLLER, Berlin 2009, s. 49–62.

³ Jörg GANZENMÜLLER, *Russische Staatsgewalt und polnischer Adel. Elitenintegration und Staatsausbau im Westen des Zarenreiches (1772–1850)*, Köln–Wien–Weimar 2013.

błędów. Częściowe, a do tego wciąż dyskusyjne niedociągnięcia w żadnym razie nie psują pozytywnego wrażenia, jakie na czytelniku wywiera publikacja.

Miloš Řezník (Warszawa)

tłumaczenie z jęz. niemieckiego: Patrycja Maciejewska

